

A KOMMUNIZMUS ÉVTIZEDEI

(2010. február 27.)

A megbeszélés középpontjában az 1945 és 1948 közötti évek megvitatása állt, de a vita maga kiterjedt az egész 1945 utáni korszakra, a szocializmus időszakát megszépítő beállításokra, a Kádár-nosztalgiára, illetve – másfelől – a Rákosi-kor és a késő Kádár-kor emlékezetének összemosódására a fiatal nemzedékek tudatában.

A beszélgetés moderátora Dupcsik Csaba volt, ő készítette az alábbi vita-összefoglalót is.

VITAINDÍTÓ ELŐADÁSOK (ELSŐ RÉSZ)

Rainer M. János: Demokrácia volt-e Magyarországon 1945 után? A „koalíciós korszak” és a Rákosi-korszak átmenetének kérdése

A címben foglalt kérdésre válaszolni sem lehet értelmesen, ha nem vetjük fel előbb a szuverenitás (nemzeti függetlenség) kérdését. A modernitás korszakában a magyar társadalom, illetve a magyar állam mozgásterét gyakran korlátozták külső tényezők, leginkább nagyhatalmi/uralmi törekvések, erőterek. 1945-ben viszonylag rövid történeti perióduson belül másodszor állt elő a totális (világ) háborús vereség állapota. Ráadásul – ellentétben az I. világháborúval – most az idegen csapatok harcban elfoglalták az ország teljes területét, amely így katonai megszállás alá került.

A megszálló Szovjetunió szándékairól, a nyugati hatalmakkal kötött egyezségeiről **akkor** nem sokat lehetett tudni. (Így a Winston Churchill és Joszif Visszarionovics Sztálin által 1944 októberében, Moszkvában kötött „százalékos” egyezményről éppenséggel semmit sem.) Amit mégis tudni lehetett, az jellemzően kétarcú, ezért inkább dezorientáló volt. Egyfelől a Hitler-ellenes szövetség nyilvános deklarációi arról szóltak, hogy Európában mindenütt, tehát a vesztes országokban is vissza kell állítani/meg kell honosítani a parlamentáris demokráciát, és helyre kell állítani a polgári szabadságjogokat. Kizárólag a háborúért felelősök, illetve a náci/fasiszta eszmék képviselői, propagálói jogait lehet és kell korlátozni. (Ezek az elvek egyes népcsoportok – így a csehszlovákiai és lengyelországi németység, a csehszlovákiai magyarság – esetében nyomban súlyos sérelmet szenvedtek a kollektív felelősség kimondásával és következményeinek gyakorlati érvényesítésével, vagyis a kitelepítésekkel.) Másfelől széles körben

ismert és tudható volt, hogy a deklarációkat elfogadó Szovjetunió politikai berendezkedése semmiképpen sem nevezhető demokratikusnak. 1939–41-ben a Szovjetunió nagyarányú területi terjeszkedést hajtott végre Kelet-Európában, amelyek eredményeit a szövetségesi elismerték, jóllehet tudták, hogy mindez nem egyezik a szóban forgó területek lakóinak akarataival.

Magyarországot a Szovjetunió csapatai szállták meg. Magyarországnak volt ideiglenes, majd 1945 novemberétől végleges törvényhozása, kormánya, polgári közigazgatása, de az összes intézményt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) felügyelte. A SZEB adott esetben felülírhatta a magyar állam szerveinek intézkedéseit, beleszóllhatott a legkülönbözőbb kérdésekbe. A megszálló hadsereg akcióiért nem tartozott felelősséggel a magyar kormánynak, ugyanakkor ez a hadsereg mindenben felléphetett az ország területén. (Kovács Béla 1947. február 25-i letartóztatása – két évvel a háború után – ennek paradigmátikus esete.) Magyarország tehát nem volt szuverén ország, és a szuverenitást gyakorló nagyhatalom demokratikus intenciói – ez a legkevesebb, ami mondható – alapvetően kétségesek voltak. Józan ember kevésbé reménykedhetett abban, hogy a szovjetek elviselik itt a nyugati demokráciát vagy éppen segítenek kiépíteni annak politikai rendszerét.

Ugyanakkor a **mai** tudással, a ma ismert források fényében sem lehet kijelenteni, hogy a szovjet vezetés vagy maga Sztálin az első pillanattól kezdve szovjetizálni akarta Magyarországot. A későbbi fejlemények részben erre mutatnak. A nyilvánosságra került (jobbára a mai Oroszország kormányservei által publikált) dokumentumok éppen az ellenkezőjére. A legvalószínűbb, hogy nem voltak kész terveik, és arról mindenképpen meg akartak bizonyosodni, hogy a Nyugat (illetve az Egyesült Államok) számára mennyire fontos Kelet-Közép-Európa. Ez utóbbi kérdésre **ma már** kissé bátrabban felelhetünk: a nyugati hatalmak számára a térség nem volt fontos, az Egyesült Államoknak éppenséggel a legkevésbé. Pontosabban: Nyugaton úgy látták, hogy a Szovjetunió Kelet-Európában az erő helyzetében van. A szovjet biztonsági érdekek alapvetően jogosak, s az együttműködést/alkudozást nem érdemes kockáztatni, mert a Nyugat eszközei erősen korlátozottak. (Ez nem zárta ki időnként a fellépést: Kelet-Közép-Európa a hidegháború kirobbanásának egyik oka és színtere lett – bár nem a legfontosabb oka...)

A magyar demokratikus átalakulás lehetősége szempontjából nem elegendő, bár kétségtelenül lényeges tényező a szuverenitás kérdésének megválaszolása. A fentiekből látható, hogy ez a válasz negatívan befolyásolta a demokrácia ügyét. Azt azonban túlzás volna állítani, hogy ezzel a magyar demokrácia kérdése le is került a napirendről – még akkor sem, ha Moszkvában csak pár évi habozás után döntöttek úgy, hogy szovjetizálják Magyarországot. Vannak ugyanis további kérdések, amelyek választ igényelnek.

Az egyik, hogy vajon **ami korábban 1944/45 előtt volt**, demokratikus berendezkedésnek nevezhető-e. Leszámítva a nyilasok rémuralmát, ami nyilvánvalóan túl van az ésszerű diskurzuson, csak utalunk a Horthy-korszak általános megítéléséről folyó, több évtizedes történeti vitára. Az egykorú kritikai leírások, mint Szekfű Gyula „neobarokk társadalom” fogalma, sok tekintetben ma is megvilágítóak. Az 1945 utáni minősítések (fasiszta, félfasiszta stb.) nyilvánvalóan a politikai delegitimációt szolgálták. A hetvenes évektől ez a kép változott, lehetőségessé vált a történeti elemzés és a vita, 1989-től azután mindenféle megközelítés polgárjogot és hangot kapott. A japán Magyarország-szakértő, Hirata Takesi például 1993-ben **se nem demokratikus, se nem totalitárius, hanem autoritárius**, „hegemonisztikus pártrendszerrel rendelkező tekintélyuralmi rendszerként” határozta meg a „Horthy-rendszert”, ahol azonban a kormánypárt nem látszatintézmény, hanem érdekütköztető rendszer. Romsics Ignác 1999-ben napvilágot látott nagy összefoglalója (a *Magyarország a 20. században*) **korlátozott, autoritativ elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmusról** beszél. Autoriter, mert a demokratikus struktúrák antidemokratikusan **működnek**, jelentős társadalmi-politikai csoportokat zárnak ki a politikai életből. A politikai berendezkedést illetően hajlamosak vagyunk egyetérteni Borbándi Gyulával. 1981-ben, az *Új Látóhatárban* megjelent, *A Horthy-rendszer anatómiája* című esszéjében Borbándi **alaki parlamentarizmussal enyhített tekintélyuralomról** írt, ahol a központi hatalomnak nagyobb a szerepe, mint a parlamentnek. Ez nem diktatúra, nem is fasizmus. Parlamenttel és más demokratikus intézményekkel enyhített, központosított, inkább zárt, mint nyitott tekintélyi kormányzás.

Ami a két világháború közötti magyar társadalom viszonyait, gyakorlatait és problémáit illeti, hasonló eredményre juthatunk. Ez a társadalom sok tekintetben zárt, archaikus-rendies zárványoktól és szokásoktól korlátozott rendszer volt. Mobilitási potenciáljai is erősen korlátozottak. Súlyos egyenlőtlenségeit a viszonylag erős és aktív állam képtelen volt tompítani, pláne orvosolni. Viszonylag jelentős tömegek (elsősorban a földtelen parasztok) méltatlan körülmények között, mélyszegénységben, a kilábalás minimális esélye nélkül tengődtek. A rendszer javára kell írni, hogy viszonylag szabadabbá tette a közbeszédet (bár a társadalomkritikusok, így a népi szociográfusok és írók is sajtóperekkel és büntetésekkel számolhattak). A harmincas évek második felétől a **reform** gondolata mély gyökeret vert, és magában a politikai elitben is sokak meggyőződésévé vált. Más kérdés, hogy a reformok anyagi alapját nagyon sokan (s nemcsak a hazai nácik, hanem az elit és kritikusai egy része is) a zsidónak tekintett magyarok vagyonának újrafelosztásával kívánták megteremteni.

Ami itt a legfontosabb, hogy a két világháború közötti politika és társadalom egy sor tekintetben demokratikus modernizációra szorult – és hogy ennek számos híve volt Magyarországon már 1944 előtt is.

Ez utóbbi megállapításhoz kapcsolódik a következő kérdés. Milyen demokratizálást akart a magyar társadalom 1945 után? A korlátozott szuverenitás határt szabott a politikai artikulációnak is. Bizonyos gondolatok és programok meg sem jelenhettek, illetve álcázásra kényszerültek, más (rokon) gondolatok és programok szervezeti ernyője alá voltak kénytelenek behúzódni. Az 1945-ös választások politikai megosztása legfeljebb tájékoztató jellegű, s ez még az 1947-esről is elmondható. A látszólag tiszta esetek sem egyértelműek, ha közelebbről vesszük őket szemügyre. A Magyar Kommunista Párt 17–22% szavazója sem volt teljes egészében a szovjet típusú rendszer híve. Annál kevésbé, mert azt kevesen ismerték a maga teljességében, s mert eleinte maga a párt sem hirdette a szocializmus, pláne nem a **szovjet** szocializmus programját. A **változás** igénye és/vagy a **változásokba való beletörődés érzülete** azonban igen széles kör esetében alaposan feltételezhető.

Hogy ez a változ(tat)ási akarat milyen irányokba tartott, arról kevés pontos ismeretünk van. Charles Gati a választási eredmények, a nyilvános diskurzusok, valamint az 1956-os menekültek körében végzett kutatások elemzése alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy 1945-ben a magyar társadalom a **modernizáció** szempontjából három részre oszlott: a nyugatos, polgári demokratikus, fokozatos és szerves modernizáció hívei relatív többségben lehettek a kommunista-iparosító, illetve a harmadikutas, agrárius-populista modernizáció híveivel szemben. A két utóbbi, Gati által egyaránt forradalminak tartott modernizáció hívei együtt viszont kis többséget alkottak az evolutív változások híveihez képest (*Magyarország a Kreml árnyékában*. Századvég, Budapest, 1990, 72–75.). Ebből a felsorolásból – a '80-as évek közepén, amikor Gati a könyvét írta – hiányoznak azok, akik változatlanul vagy minimális változásokkal a Horthy-korszak berendezkedésének fenntartását támogatták volna. Még az 1945-ös „nulla év” társadalom-lélektani környezetében sem valószínű, hogy ilyenek nem akadtak, ahogyan a meggyőződéses fasiszták ideológiája és politikai víziói is inkább csak hibernálódtak.

A háború végét követő néhány évi átmenet ma leginkább két történeti elbeszélésben jelenik meg. Az egyik szerint kezdettől fogva szovjet típusú kommunista rendszer épült ki Magyarországon, legfeljebb néhány évig ez nem volt minden szempontból nyilvánvaló, vagy néhány év után az átalakulási folyamat felgyorsult. Ez a magyarázat 1990 után lett divatos, de az emigráns irodalomban korábban is létezett. Az, hogy az átalakítás terv szerint zajlott vagy csak erős törekvések voltak rá kezdettől, nem sokat változtat a lényegén.

A másik történet szerint 1945 után Magyarországon (is) valamiféle eredeti, új demokratikus berendezkedés jött létre, amely különbözött mind a korábbi, mind a későbbi (sztálini) rendszertől. Ez a magyarázat részben magának a korszaknak a diskurzusaira épít, amelynek centrális fogalmát („népi demok-

rácia”) is átvette. A '70-es évek végétől egy évtizeden át az ortodox párttörténetírástól eltávolodó, ám hivatalos magyar történetírás előszeretettel építgette ezt a képet.

A mai történetírás konszenzuális elemeit figyelembe véve úgy tűnik, hogy mindkét magyarázat tartalmazza a valóság elemeit, de egyik sem igaz teljes egészében. Az új hidegháború-történet ugyan kevesebbet foglalkozott ezzel a periódussal (hiszen az inkább a közvetlen előzményeket jelentette), de nem találta nyomát sem a **Terznek**, sem olyan utasításoknak, amelyek Moszkva kész forgatókönyvére utaltak volna. Inkább arra jutott, hogy Sztálin várakozó állásponton volt néhány országgal (Csehszlovákia, Magyarország, bizonyos fokig Kelet-Németország, Jugoszlávia) kapcsolatban, és semmiképpen sem sietette a szovjetizálást – egy darabig. Siettették viszont a helyi, bizonyítani akaró, koalíciós partnereik iránt bizalmatlan s Moszkvától is szorongó kommunista elitiek. Meghatározó személyiségeik többnyire erősen indoktrináltak voltak ideológiai szempontból. A társadalomszervezés és politizálás egyetlen módját ismerték a gyakorlatban: a (sztálini) szovjet típusút. A Szovjetunió helyi képviselőitől – akik egyébként hasonló helyzetben voltak – erre kaptak ösztönzéseket.

Sztálin várakozása egyébként nem jelentette azt, hogy eltűrt volna tiszta demokratikus rendszereket, illetve független országokat saját biztonsági zónájában (a részbeni kivétel Finnország esete). Valóban kezdettől fogva arra törekedett, hogy a katonai megszállás mellett a Szovjetunióhoz kösse ezeket az országokat, például – és kezdetben elsősorban – gazdasági szempontból. Állandó felügyelet alatt tartotta politikai életüket, a beavatkozások gyakoriak voltak, ha egy darabig nem is érintettek alapszerkezeteket.

E rövid áttekintés után a címben feltett kérdésre véleményem szerint úgy lehet válaszolni, hogy 1945 után Magyarországon nem volt a szó nyugatias-polgári értelmében vett demokrácia, de néhány évig (1947/48-ig) a magyar berendezkedés nem volt sztálini mintájú szovjet rendszer sem. A politikai paletta többszínű volt (a nagykoalíciót kielégítően indokolta az össznemzeti feladat, az újjáépítés), a nyilvánosságban megjelenhetett többféle politikai ideológia, amelyek egészen pártprogramokig formálódhattak. A tulajdonlás formája alapvetően a magántulajdon volt, bár az állam tulajdonosi szerepe már 1946-tól nagyon jelentőssé vált (a bányák és a nagybankok állami kézbe vételétől – a közismert nagy, 1948/49-es államosítások előtt!). A gazdaság és társadalom koordinációs mechanizmusaiban az állam (vagyis a bürokratikus koordináció) szerepe eleve túlsúlyos volt (a háborús szükségintézkedések nagy része – begyűjtés, internálás, készletgazdálkodás stb. – fennmaradt, de maradt némi tér a spontán társadalmi önszerveződésnek és a piacnak. A sajtóban, nyilvánosságban bizonyos diskurzusok szabadon folytak, de mások (megszállás, Szovjetunió stb.) nem. Egyes állami intézmények (a politikai rendőrség mellett

ide számítható pl. a Gazdasági Főtanács, de akár a Kereskedelmi Minisztérium is) vagy a helyi közigazgatás (önkormányzati választásokat csak Budapesten és környékén tartottak 1945-ben, másutt nem!) felett semmiféle demokratikus kontrollt nem gyakorolt senki – és ezek az intézmények, nem véletlenül, a kommunisták vezetése alatt álltak.

Ha Gati imént idézett gondolatmenete akár csak részben helyes, akkor ehhez hozzá kell tenni: mindez nem volt túlságosan vagy túlnyomórészt a magyar társadalom ellenére. A kommunista-iparosító, illetve agrárius-populista modernizációs vízióból hiányzott a demokrácia melletti hangsúlyos elkötelezettség. De ez nem jellemezte a Horthy-rendszert sem. Az ígéretek viszont, túl a gyors talpra álláson – teljes foglalkoztatottság, ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás, szociális szolgáltatások, életszínvonal (lefelé) nivellálása – számos társadalmi csoport számára roppant csábítónak tűnhettek. Nem kétséges, hogy akadtak bátor, tisztán látó és cselekvésre elszánt emberek, akik az ellenállás különféle formáit választották, ám mítosznak tűnik a magyar társadalom tömeges, manifeszt szembenállása az átmeneti rendszerrel, de még a berendezkedő sztálinizmussal is.

Az eleve jelentősen korlátozott magyar demokrácia sorsa nem is ezen, de még csak nem is a programokra hallgató, bízó magyar tömegeken múltott. Sorsát végső fokon a függetlenség hiánya döntötte el.

Schmidt Mária:

„Most majd mindent úgy csinálnak, mint az oroszoknál”²

A kommunizmus kiépülése Magyarországon

„Csak a tébolyodott hihette, hogy az óriás népek számára van valamilyen jelentősége az ezeréves Magyarország sorsának. Ha útjukban áll, harag nélkül, közömbösen eltapossák; ha éppen használni tudják egy pillanatra, szerződtek valamilyen segédzerepre, ahogy »szerződette« tegnap a német, ahogy »szerződte« holnap az orosz. Ez a sors, és nagyon keveset tehet egy kis nemzet a sors ellen...”³

Márai Sándor, 1944–1948

„Csak ezt a szörnyű békét bírjuk ki élve!”

Várkonyi Nándor, 1947

² ÁVÖ-hangulatjelentés 1948 nyarán. In: Gyarmati György: *A társadalom közérzete a fordulat évében*. In: Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor (szerk): *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 128.

³ Márai Sándor: *Föld, föld!... Emlékezések*, Akadémia, Helikon, 1991. 19–20.